

Владан ВУКЛИШ
Архив Републике Српске, Бањалука
vladanv@live.com

ПОВРАТАК КРЕАТИВНОМ НЕЗАДОВОЉСТВУ: ПЕРСПЕКТИВЕ ПРОАКТИВНОГ ВРЕДНОВАЊА

Сажетак: Овај есеј представља осврт на рану фазу једног текућег истраживања, које захвата историјат и стање теорије и праксе архивског вредновања у бившој Југославији, али и на постјугословенском простору. Аутор концептуално разматра ову тематику, док истовремено отвара два нова питања. С једне стране, концепт вредновања посматра се у његовом глобалном теоријском, као и у конкретном друштвеном, (пост)југословенском и транзицијском контексту, при чему се архивској пракси подразумевају будућа, за сада неостварена улога, заштитника репрезентативног архивског наслијеђа. С друге стране, аутор се, промишљањем постављених паралела, поиграва визијом комплементарне примјењивости документационе стратегије (*documentation strategy*) као модела, те макровредновања (*macroappraisal*) као његове базе, чиме покушава пружити нову перспективу у теоријама вредновања.

Кључне ријечи: вредновање (валоризација); архивистика у (бившој) Југославији; документарно наслијеђе; документациона стратегија; макровредновање; функционална анализа; критичке архивске студије

Прије шест година Тери Кук (Terry Cook) је пред британском архивском публиком познату картезијанску пропозицију (*Cogito ergo sum*) претворио у архивску: „Ми смо оно што чувамо”.¹ Другим ријечима, архивисти кроз праксу вредновања (валоризације) архивске грађе бирају оно што ће бити трајно сачувано, при чему, с једне стране конституишу документарно наслијеђе друштва, док с друге стране дефинишу сами себе кроз изборе које праве. Ова формула, ипак, захтјева једну дубоку квалификацију, или боље рећи, антитезу. Избор трајног

¹ Т. Cook, *We are What We Keep; We Keep What We Are: Archival Appraisal Past, Present and Future*, *Journal of Society of Archivists*, 32/2 (2011), 173; у преводу Марјана Боснара објављено као Т. Cook, „*Mi smo ono što čuvamo; čuvamo ono što jesmo*”: *prošlost, sadašnjost i budućnost arhivističkog vrednovanja*, *Arhivski vjesnik* 56, Zagreb 2013, 9–26.

чувања није само конзерваторски. У већој мјери, он је истовремено и деструктиван. Свјесно или несвјесно, процедурално или неформално, уништавање неизабране грађе има значајне политичке импликације. „У многим друштвима, одређене класе, регије, етничке групе, расе, жене као пол, као и нехетеросексуалне особе, биле су делегитимизоване релативним или потпуним искључењем из архиви/а, па тако и из историје и митологије – некада несвјесно и немарно, некада свјесно и намјерно. Можда би прикладнија опаска о вредновању била ова: ми смо оно што *не* чувамо, оно што свјесно искључујемо, маргинализујемо, игноришемо, уништавамо.”² Намера није да се постјугословенска архивска струка оптужи за уништавање грађе – барем не за оно „свјесно и намјерно”. Напротив, незадовољство нашим тренутним стањем не произилази из спознаје о кршењу принципа струке, него из чињенице да ти принципи више нису довољни да би се уз њихову помоћ адекватно одупрли изазовима нашег доба. Такође, овај рад ставља нагласак на грешке – интелектуалне и структуралне, не зато што нам је струка обилежена искључиво грешкама, него због дубоког увјерења да се напредак омогућава онда када (само)критика надјача хвалоспјеве. С тим у вези, вредновање и селекција представљају наш најважнији, најтежи и најодговорнији задатак.

Да би се разумјеле комплексности задатака, прво се мора разумјети склоп операција и њихових посљедица које утичу на вредновање и селекцију. Овдје користимо дефиницију која подразумева да се вредновање грађе одражава на њен цјелокупан животни ток, слично схватању Бернарда Стулија,³ гдје самом чину одабира за трајно чување претходе не само категоризација стваралаца, него и формирање модела управљања информацијама и дефинисање стратегија сакупљања, а прате га одлуке у погледу одређивања приоритета за преузимање, заштиту, сређивање, обраду и употребу. Једна од основних теза овог истраживања јесте та да грађу, у њеном животном току, прати „немар”, због чега долази до двоструког губитка: списи који могу да служе одређеним друштвеним потребама губе се, било потпуним уништењем или простим заборавом читавих документарних структура, било нестајањем у мору непрегледне и тешко употребљиве масе сачуваних докумената. Друга основна теза овог рада јесте питање о „несвјесном”, односно о ономе што се мора освијестити: за које друштвене потребе вршимо избор нашег трајног документарног наслијеђа и у складу са чим? Како

² T. Cook, *We are What We Keep; We Keep What We Are* [...], 174–175.

³ B. Stulli, *O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe* [1970], *Arhivistika i arhivska služba*, J. Kolanović (prir.), Zagreb 1997, 365–366.

архивисти у перспективи „остварују моћ над грађом која је круцијална за формирање идентитета и сјећања”,⁴ од кључног је значаја за разумевање природе те моћи – одакле долази, коме служи и како се употребљава.

* * *

Иако су теорије архивског вредновања већ прошле кроз три историјске фазе с тенденцијом уласка у четврту, могло би се рећи да се постјугословенска пракса – слично већини архивских струковних заједница у свијету – и даље креће кроз другу фазу. Прва фаза – ценкинсоновски модел, подразумеивала је кустоску улогу архивисте, према којој архивске установе преузимају и чувају свеукупну грађу насталу радом стваралаца који су им ту грађу уступили. Након што је савремена документација толико „нарасла” и надмашила могућности чувања укупног документарног опуса, Хилари Џенкинсон (Hilary Jenkinson), вјечити противник било каквог уништавања грађе, оспорио је архивистима право да се управо они баве вредновањем и селекцијом, оставивши то „нужно зло” самим ствараоцима.⁵ Стара пракса, ипак, брзо је напуштана тамо гдје су услови хиперпродукције, обично уочљиви у паралели с новим управљачким менталитетом, захтјевали и наметали нова рјешења.⁶ Успоставом друге, реалсоцијалистичке Југославије, која је током 40-их и 50-их година развила широку, код нас до тада непостојећу мрежу, архивских установа, идеје професионалне интервенције биле су много ближе етосу који је почивао на идеолошким постулатима интегрисане, модерничке, самоуправно контролисане, технократске и централизоване дирекције над свим оним што се сматрало друштвеном својином. Југословенска архивистика, већ развијана под утицајем посве сличног, совјетског модела,⁷ с лакоћом је прихватила савремени⁸ – шеленберговски систем вредновања.

⁴ J. M. Schwartz, T. Cook, *Archives, Records and Power: The Making of Modern Memory*, *Archival Science*, 2/1 (2002), 2.

⁵ T. Cook, *What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift*, *Archivaria*, 43 (1997), 21–24.

⁶ M. Rastić, *Razvitak temeljnih načela izlučivanja u Hrvatskoj*, *Arhivski vjesnik* 38, Zagreb 1995, 23–55.

⁷ Види сажето у: М. Бакић, *Valorizacija arhivske građe*, Cetinje 2014, 38–39; детаљније: *Teorija i praksa arhivske službe SSSR*, Beograd 1962.

⁸ О сличним кретањима у другим дијеловима европског континента, види: О. Kolsrud, *The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations*, *American Archivist*, 55/1 (1992), 26–38.

Ова, друга фаза, почива на моделу „животног циклуса” који је развио амерички архивиста Теодор Шеленберг (T. R. Schellenberg).⁹ Модел нам је добро познат, јер га употребљавамо и данас. Укратко, када се заврше оперативне потребе ствараоца, „архивска” грађа (archives) бира се из укупне „регистратурске” грађе (records) и прелази у архивску установу. Првостепени, груби избор, извршен под стручним надзором, заснива се на методи негативне селекције, при чему се из укупне грађе одстрањује оно што очигледно не садржи довољан степен „инхерентне” вриједности да би могло бити употребљено на било какав значајан начин. Преузимањем грађе и застаром „примарних” вриједности које су одређене потребама ствараоца, „секундарне” вриједности обликују селекцију у архивском циклусу. „Секундарне” вриједности представљају, у суштини, рефлексију професионалних схватања о томе шта треба да сачињава трајно документарно наслијеђе једног друштва, имајући у виду превасходно историчаре – „главне кориснике” архивске грађе.¹⁰ Методологија секундарне селекције заснива се на искуственом и готово интуитивном раду замишљених „експерата”, који, пролазећи кроз повјерену им грађу, врше даљи избор. Ради лакше идентификације „секундарних” вриједности, Шеленберг их је подијелио на „доказне” и на „информативне”, при чему се прве односе на основно свједочанство о раду ствараоца, а друге на значај садржаја грађе у ширем, друштвеном, политичком и културолошком контексту.¹¹

Ради лакше оријентације у све комплекснијим поступцима који претходе и прате селекцију, југословенски архивисти су – пратећи стране теорије и своја практична искуства – развили сет критеријума на које би се оквирно могли ослонити. Осим временског, као јединог апсолутног критеријума, који је био сасвим јасан (нпр. шкартирање грађе настале до 1945. врши се једино у архиву), у литератури се помињу разни елементи који се односе на локацију настанка грађе, значај, друштвену функцију и хијерархијски положај ствараоца фонда, садржај докумената, специфичност времена настанка, степен очуваности фонда, степен поновљивости информација, уникатност, палеографске карактеристике итд.¹² У суштини, ради се о систематичној операционализацији

⁹ Види такође R. Tschan, *A Comparison of Jenkinson and Schellenberg on Appraisal*, *American Archivist*, 65/2 (2002), 176–195.

¹⁰ Тако их назива нпр. В. Stulli, *O valorizaciji i kategorizaciji [...]*, *Arhivistika i arhivska služba*, 381.

¹¹ Т. Cook, *What is Past is Prologue [...]*, 26–27, 29; превод изворног дјела: Т. R. Schellenberg, *Moderni arhivi: principi i tehnika rada*, Београд 1968.

¹² М. Bakić, *Valorizacija arhivske građe*, 218–248.

Шеленбергових „доказних” и „информативних” вриједности, а коју, у методолошком смислу, можемо да лоцирамо у два предмета анализе – у садржају докумената, те у контексту њиховог настанка.

Први проблем, иако почетно тешко уочљив, лежи управо у методологији анализе садржаја грађе у систему одвојених циклуса. Савршену илустрацију, рекао бих, налазимо у пропозицији Хермине Ђуле: „Оцена грађе конкретног фонда почиње темељним и свестраним проучавањем садржаја. Садржај се мора оцјењивати у целисти и у детаљима и утврдити његов главни и другостепени значај.”¹³ Иако бих се сложио да акценат треба ставити на важност садржајне анализе, приступ је заиста непрактичан. Овај методолошки проблем је, међутим, лежао на дубљем, структуралном проблему. Модел „животног циклуса” онемогућавао је „темељно и свестрано проучавање садржаја” – да не кажем „читања” – огромне масе докумената у првој, регистратурској фази, због чега се поступак позитивне селекције преносио у другу, архивску фазу. У условима ниског степена архивског образовања, слабе обуке кадрова који раде са архивском грађом у настајању, као и застарјелих модела канцеларијског пословања који онемогућавају стварање компатибилних модела селекције (нпр. листе категорија прописују рокове према типу документације, а материјал се архивира по дјеловодном броју, одјељењу, шифри кореспондента итд.), површна негативна селекција као једини могући начин првостепеног одабира грађе остављала је иза себе диспропорционално велике количине материјала за евентуално преузимање у архивске установе. У другом циклусу, архивисти су процесу селекције приступали фрагментарно, преврћући папир по папир, кутију по кутију, серију по серију повјереног им „конкретног фонда”. Са изолованом перспективом, „одоздо на горе” и ван компаративног контекста, архивиста се „морао ослањати [превасходно] на своје знање о потенцијалној употребљивости списка” и њиховој „информационој вриједности”, што је, како наводи Кетрин Бејли (Catherine Bailey), створило мноштво „сивих зона” без квалификоване одлуке.¹⁴ Очигледна посљедица је све већа акумулација материјала упитне вриједности код стваралаца/ималаца, који сваке године производе све већу количину грађе, док се у архивима све теже носе са све већом масом преузетих фондова. Љубодраг Поповић је 1980. године примијетио да упркос све већој хиперпродукцији документарног мате-

¹³ Х. Ђула, *Критеријуми за вредновање архивских докумената*, Архивски преглед 1, Београд 1980, 92.

¹⁴ С. Bailey, *From the Top Down: The Practice of Macro-Appraisal*, *Archivaria*, 43 (1997), 116.

ријала не постоји довољно институционалне координације, стандардизације и планирања, чији су практични резултати били, у једној крајности, уништавање важних материјала за које се мислило да се у дубликату чувају другдје, те у другој, чување безвриједних материјала из страха о могућој уникатности.¹⁵ Ако узмемо у обзир да је суштински сродан модел био глобално примијењен, не треба да нас чуди појава сличних критика и у земљама његовог зачетка. Тако на примјер, Лери Хекмен (Larry J. Hackman) и Џоун Ворноу-Блуит (Joan Warnow-Blewett) говоре о одсуству развијених, ефикасних и стандардизованих метода селекције, широких мрежа размјене аналитичких информација о темама, функцијама и подручјима, лако доступних увида у фондусе других установа, консултације различитих актера у овом процесу, те о посљедичном умножавању радних сати на суштински истим задацима и сачуване идентичне грађе, или барем идентичних садржаних информација.¹⁶ Нажалост, глобализација дефеката заједничког модела није истовремено доносила и глобализацију понуђених рјешења.¹⁷ Да ли би се неко усудио да тврди да смо до данас превазишли барем један од тих проблема?

Други суштински проблем предоченог модела, још теже уочљив, лежи у односу према контексту настанка докумената. Покушај развоја методологије позитивне селекције већ у првом циклусу, на нивоима изнад непосредног увида у грађу, обликован је суштински формалистичким категоризацијама на бази провенијенције. Проблем лежи у рашчлањењу провенијенције у два узајамно корелативна критеријума, које ћемо условно назвати *хијерархија* и *функција*.¹⁸ Као посљедицу ове осмозе, видимо да се сав таксономијски систем небројених вредносних критеријума на крају своди на дводимензионални свијет који лежи између двије формалистичке осовине – друштвене хијерархије и формал-

¹⁵ Љ. Поповић, *Проблеми кријеријума вредности докумената у нашим архивима*, Архивски преглед 1, Београд 1980, 63, 67.

¹⁶ L. J. Hackman, J. Warnow-Blewett, *The Documentation Strategy Process: A Model and a Case Study*, *American Archivist*, 50/1 (1987), 14–17.

¹⁷ Види нпр. F. G. Ham, *Archival Choices: Managing the Historical Record in an Age of Abundance*, *American Archivist*, 47/1 (1984), 14.

¹⁸ Појам *хијерархије* требало би да је сасвим јасан; до њега, под *функцијом*, у овом случају, подразумевају се формални оквири дјеловања у одређеној области друштвеног живота, које посматрамо у осовини чија је нулта тачка државна управа, а супротан ток лежи у минимуму управљачких надлежности; као што ће бити детаљније објашњено у наставку, ово није истовјетно с „функционалном анализом” (макровредновање), која функцију ствараоца посматра у домену њене непосредне реализације, али са „макро”, перспективом.

не функције ствараоца грађе. У домаћој литератури примјећујемо стално провлачење формалних критеријума,¹⁹ а најрјечитије примјере налазимо код Ивана Беуца и Богдана Лекића. Беуц је тврдио да творци односно њихови саставни дијелови, уколико имају виши положај и шири обим права и надлежности, стварају утолико значајнију грађу. При том, грађа која „одражава провођење појединачних задатака творца” мање је значајна од оне настале из операција вишег домена.²⁰ Слично њему, Лекић је сматрао да се мјесто у хијерархији „рефлектује на богатство садржаја докумената”.²¹ Може се узети с резервом као лична импресија, али вјерујем да ће се сложити готово свако ко активно ради с документацијом, насталом на различитим структуралним нивоима, да уникатност и репрезентативност информација уопште не зависе од хијерархијског мјеста њиховог захватања. Ипак, тај дводимензионални хијерархијско-функционалистички модел усвојен је као образац за одређивање приоритета. Нека остане као хипотетичка, емпиријски и даље непотврђена, претпоставка, да је централистичко-управљачка тачка у којој се спајају хијерархијска и функционална осовина, уједино представљала несвјесну фокалну тачку архивске службе, основни оријентир у планирању и извршавању свих задатака који претходе и прате селекцију и вредновање.

Формалистичка суштина модела омогућава његово обликовање према ономе што се назива владајућом идеологијом. Иако бих се условно сложио с тврдњом Владимира Жумера да у бившој Југославији утицај политике на струку „није био тако очит и агресиван”,²² ипак бих понудио перспективу која разматра суптилније, готово генеричке начине утицаја тзв. „политике”, уз једно другачије читање тог појма, које се не задовољава његовим површним (нпр. „марксизам”), него суштинским поимањем (држава, бирократија, производни односи итд.). С тим у вези, скрећем пажњу на есеј Загорке Пешић-Голубовић из 1972. године у коме поставља провокативно али сасвим оправдано питање: „Зашто је данас функционализам у нас пожељнији од марксизма?” У образложењу се тврди да једном етатистичком, бирократском, класно диференцираном друштву, одговара теорија која „говори искључиво језиком институционализованих структура, остављајући по страни све што је неинституционално, неформално, спонтано и индивидуално (у смислу

¹⁹ Види: М. Бакић, *Valorizacija arhivske građe*, 218–263.

²⁰ I. Beuc, *Arhivistika*, Zagreb 1968, 82–83.

²¹ B. Lekić, *Valorizacija arhivske građe*, Arhivist 1–2, Beograd 1986, 66–67.

²² V. Žumer, *Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik 42, Zagreb 1999, 61.

својеврсног и аутономног)", при том избјегавајући „кључне појмове којима се може изразити суштина друштвене стварности класног друштва".²³ У том смислу, наша архивистика, дисциплина једне преважно бирократске службе, била је и *остала* изразито функционалистичка. Њена теорија и пракса, саткане по примјеру сасвим компатибилних модела рођених у управљачким менталитетима америчког „Њу дила" (New Deal), те пруске и совјетске бирократије, рефлектују, прије свега, државни резон и државне потребе.

Прву дубинску критику овог резона у њемачкој архивистици, као и западној и источној (према томе и у совјетској), понудио је 1971. године Ханс Бомс (Hans Booms), западноњемачки теоретичар и архивиста, при чему је најавио трећу, макродруштвену фазу у теоријама вредновања. Након идентификације позитивистичког функционализма који је лежао у коријену „интуитивног" приступа архивској грађи, као и у формалистичком приступу ствараоцима те грађе, Бомс је покушао да креира нову теорију валоризације, која би као основни критеријум усвојила концепт савремених вриједности.²⁴ Како је писао касније, „архивисти немају другог избора него да проводе вредновање равнајући се према нагласку и тежини коју догађајима [и процесима] дају сами савременици".²⁵ Другим ријечима, његов „документациони план", план за стратегијски приступ селекцији документарног наслијеђа, заснивао би се на структурирању савремених вредновања друштвених процеса, те њима пратећих активности, које стварају архивску грађу. Начин информисања овог поступка базирао би се, према првом приједлогу, на темељном испитивању друштвених структура и односа кроз употребу методологије друштвених наука, а према другом, на праћењу онога што се у најширем могућем смислу називало „јавним мнијењем" – укључујући дебате, оспоравања, прећуткивања, реоговања итд. – што би даље водило ка тражењу функција које стварају информацијски репрезентативну архивску грађу.

Бомсов исказ нове, *главне*, мисије архивске струке да омогући „документовање тоталитета друштвеног живота који се изражава кроз заједнице повезане различитим интересима и спојевима",²⁶ засигурно је

²³ Z. Pešić-Golubović, *Zašto je danas funkcionalizam u nas poželjniji od marksizma?*, Praxis 3–4, Zagreb 1972, 342.

²⁴ Енглески превод: H. Booms, *Society and the Formation of Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources*, Archivaria, 24 (1987), 69–107.

²⁵ H. Booms, *Überlieferungsbildung: Keeping Archives as a Social and Political Activity*, Archivaria, 33 (1991–1992), 31.

²⁶ H. Booms, *Society and the Formation of Documentary Heritage* [...], 106.

изречен под импресијом умножавања нових друштвених покрета, иза којих је остајао утисак „притисака на архиве да укључе додатне гласове и наративе у историјски запис”.²⁷ Сличан исказ изречен је годину раније пред америчком публиком, када је фамозни активиста и „народни историчар” Хауард Зин (Howard Zinn), поред позива на радикализацију транспарентности државних информација и оспоравања концепта неутралности професије као маске за послушност, тражио од архивиста да се посвете „компилацији новог опуса документарног материјала о животима, жељама и потребама обичних људи”.²⁸ Проблем је еснафски прецизније дефинисан када је Џералд Хем (F. G. Ham), у свом предсједничком обраћању пред Друштвом америчких архивиста 1974. године, коначно оспорио и сам шеленберговски модел, чије је вишедеценијско, фрагментарно, непланско и бесциљно функционисање, умјесто да захвати „репрезентативан запис људског искуства нашег времена”, оставило иза себе утисак о дубоком неуспјеху, који би се могао исправити тек далекосежним, стратегијским промјенама у обављању архивског посла.²⁹

У 80-им годинама, оспоравања су праћена новим моделима: америчком документационом стратегијом и канадским макровредновањем (о којима ће бити више ријечи у завршном дијелу овог рада). Да ли је југословенска архивистика свјесно игнорисала нове трендове? Мислим да то не би била сасвим поштена констатација. Први модел остао је непримјећен зато што је био намијећен дерегулисаним и неусклађеним архивским и правним системима Сједињених Америчких Држава, гдје је очување друштвено репрезентативног архивског опуса зависило, као и данас, не од структуралне регулативе, него од субјективног дјеловања. Југословенска архивистика је током 80-их година живјела у мјехуру „тоталног архива”, акумулираног кроз грађу стваралаца из готово сваког домена друштвеног живота, због чега је постојала самодоволна импресија о широкој инклузивности укупне документарне продукције. Њен примарни проблем, надолazeћа „поплава” несагледивих количина документације, спрјечаван је простим одлагањем обавеза преузимања, односно уступања грађе, која је пречесто чувана у потпуно несређеном

²⁷ A. J. Gilliland, *Archival appraisal: practicing on shifting sands*, Archives and Recordkeeping: Theory into Practice, C. Brown (yp.), Facet Publishing, 2014, 43; сличан став у: R. L. Punzalan, M. Caswell, *Critical Directions for Archival Approaches to Social Justice*, The Library Quarterly: Information, Community, Policy 86/1 (2016), 28–29.

²⁸ H. Zinn, *Secrecy, Archives, and the Public Interest*, The Midwestern Archivist, 11/2 (1977), 20, 25. Излагање Хауарда Зина биће објављено у једном од домаћих часописа у преводу аутора текста који је пред вама.

²⁹ F. G. Ham, *The Archival Edge*, American Archivist 38/1 (1975), 5–13.

стању. Када је почетком 90-их година дефинисано макровредновање, мало ко од нас имао је времена и разлога да обраћа пажњу. Коначно, са суновратом система, уз све пратеће недаће, кренула је и масовна „поплава” грађе чије су немјерљиве количине одједном изгубиле мјесто у новом, културолошки суицидалном склопу друштвених околности.

* * *

Засигурно не постоји разлог да се овдје детаљно образлаже читав сет проблема који су обиљежили вријеме ратова и транзиције. Ипак ћу поновити једну ставку о којој сам у више наврата говорио, а то је уништавање, заборав и пропадање грађе друштвено-политичких организација (ДПО).³⁰ У истраживању закљученом крајем 2014. године, утврдио сам да су фондови општинских комитета Савеза комуниста (СК) у Босни и Херцеговини, чија се грађа протеже од 1970. до 1990. године, тек у 11% случајева преузети у архиве, док су у свим осталим случајевима уништени, загубљени или су их задржали правни наслеђници. Стање фондова других организација из тог периода указује на још поразније бројке. Наравно, у неким дијеловима бивше Југославије стање је нешто боље, али питање је у којој мјери. Слично истраживање, с приближно депримирајућим резултатима, обавио је Жељко Марковић за подручје у надзору Историјског архива Ужице.³¹ Чак и у условима неоспореног наслеђивања, транзиција је остављала неизбрисив траг перманентне архивске амнезије.

Зашто је ово битно у контексту валоризације? Под утиском сам да је формалистички однос према ствараоцима и њиховом друштвеном положају, описан у првом дијелу овог рада, потврђен управо на обрнутом примјеру локалних (општинских и основних) ДПО. Наиме, када су оне престале да постоје (нпр. СК) или су пак трансформисане у ствараоце знатно нижег друштвеног статуса (нпр. синдикати), њихова грађа је нестала са многих архивских мапа. Најчешћи разлог који се неформално изриче, наиме, да „није било мјеста”, не може бити сасвим та-

³⁰ О стању грађе друштвено-политичких организација говорио сам на три конференције, у следећим излагањима: „Радници и самоуправљање у Југославији: прелиминарне архивске биљешке”, Загребачки архивски дан, Загреб 2014; „Грађа друштвено-политичких организација у Босни и Херцеговини: биланс транзиције и питања за будућност”, Савјетовање архивиста Босне и Херцеговине, Сарајево 2015; „Writing Social History of Socialist Yugoslavia: the Archival Perspective”, Archival Education and Research Institute, University of Maryland, 2015.

³¹ Ž. Marković, *Sudbina nepreuzete arhivske građe bivših društveno-političkih organizacija u SFRJ*, Arhivska praksa 15, Tuzla 2012, 253–259.

чан, ако знамо да су многе установе прихватале друге токове текуће „поплаве”, било из економских, политичких или чак искрених професионалних разлога. Наравно, архивисти не дијеле кривицу за масовно насиље које је вршено над укупним културним наслијеђем. Али инверзија вриједности које су се примјењивале у одређивању приоритета и у селекцији грађе, уско је везана за инверзију идеолошке хегемоније. Како другачије објаснити „експертски” приједлог с почетка 90-их, да се изврши потпуно излучивање записника основних организација?³²

Важност прихватања Бомсовог концепта савремених вриједности – барем као мотива за корективно дјеловање – ненамјерно је, али сасвим пластично изражен у дисертацији Горана Мусића, једног од наших водећих историчара рада, који описује проблем изворне базе за истраживање југословенског индустријског радништва 80-их година: „Свакако бode у очи чињеница, да у тој [новој] масовној продукцији књига које говоре о догађајима у времену пред распад социјалистичке Југославије, земље званично изграђене на радничком самоуправљању, није најписана ни једна која се експлицитно бави радом и радницима. [...] Диспропорционална пажња пружена дисидентима и новим друштвеним покретима као главним протагонистима демократизације и промјена одоздо, чини се утолико мање оправданом ако узмемо у обзир *распуће бројке индустријских акција [штрајкова] те њиховој присуства у садашњим средствима информисања.* [...] Штрајкови индустријских радника окренули су пажњу југословенске јавности 80-их година према контроверзним политичким питањима и остворили су простор за друге облике друштвене мобилизације од краја деценије. [...] Предузеће, према томе, намеће се као кључан ниво студијске анализе у покушају разумијевања и интерпретације макроекономских процеса те политичких слогана који су лансирани из партијског врха. [...] На жалост, већина материјала из ових институционалних оквира нису адекватно похрањени, или пак остају необрађени и недоступни истраживачима.”³³

Намеће се једно суштински неугодно питање: да ли је ово примјер наше архивске будућности, примјер историје наше „дуге садашњице”? Такође би требало да се упитамо, ван драстично скупеног државног и

³² М. Арсић, *Да ли су записници основних организација Савеза комуниста архивска грађа или безвредни регистратурски материјал*, Архивски преглед 1–2 (1991), Београд 1992, 16–18.

³³ G. Musić, *The Self-Managing Factory after Tito: The Crisis of Yugoslav Socialism on the Shop Floor*, Doctoral Thesis: European University Institute, Florence 2016, 21, 30; мој курзив. Мусић је своја досадашња истраживања обављао у више индустријских мјеста бивше Југославије, укључујући Марибор, Раковицу (Београд), Зрењанин, Прибој и Никшић.

јавног сектора, који је стварни терен нашег дјеловања, и шта радимо на њему? Поред релативног сиромашења струке, смањења броја радника те нове тржишне преоријентације, транзицијски процеси су нас кроз приватизацију изгурали из сфере привреде, да би затим, кроз дерегулацију, сузили стварни сет друштвених процеса у нашем видокругу. Уз оправдано питање да ли смо се икада стварно интересовали за правосуђе, културу и високо образовање, питамо се, исто тако, постоје ли аквизицијске стратегије према политичким, синдикалним и невладиним организацијама. Као важан примјер, скренуо бих пажњу на истраживања Живане Хеђбели и Николе Мокровића о грађи цивилног сектора.³⁴ Коначно, ако изађемо из категорија провенијенције, поставља се питање документовања важних позадинских процеса за које не знамо да ли су адекватно представљени кроз фронталне функције у нашем надзору. Бивши систем нам је кроз своје самоконтролне активности остављао трагове „тоталног архива”. Данашњи систем производи знатно другачије информационе трагове, што аутоматски утиче на природу професије. Прије три деценије, Патрик Квин (Patrick Quinn) се жалио како су архивисти исувише преокупирани „акумулацијом документарног записа о животима припадника” владајућег друштвеног слоја, те „активностима и функцијама институција које пружају колективну инфраструктуру том слоју”.³⁵ Умјесто оптимизма, много реалније би одзвањала бојазан о евентуалном повратку на кустоски стадијум наше професије, када када бисмо се задовољавали чувањем једног сегмента државних папира и приватних списа „значајних појединаца”, о чијем избору и условима доступности нећемо одлучивати ни ми, ни њихови корисници. Можда звучи претјерано, али у дерегулисаној, транзицијској „пустињи постсоцијализма”,³⁶ лагодан повратак „убичајеном послу” омогућиће моћницима да на документарно наслијеђе оставе, никада дубљи, отисак.

³⁴ Ž. Hedbeli, *Arhiva i ljudska prava u Hrvatskoj*, *Atlanti*, 24/1 (2014), 89–99; N. Mokrović, *Community archives in Croatia*, Warsaw 2014, on-line; Ž. Hedbeli, N. Mokrović, *Upravljanje zbirkom fotografija: studija slučaja ARKzin foto arhiva*, *Atlanti*, 25/1 (2015), 131–140.

³⁵ P. M. Quinn, *Archivists Against the Current: For a Fair and Truly Representative Record of Our Times*, *Provenance: Journal of the Society of Georgia Archivists*, 5/1 (1987), 1.

³⁶ Фраза посуђена из *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, S. Horvat, I. Štiks (yp.), Verso, 2015.

* * *

Први стратешки циљ наших архивских установа подразумијевало би усвајање проактивног модела за спровођење вредновања и селекције. Одговоре на питања који, како и колико, требало би пронаћи у пожељном промишљању, дискусијама и евентуалном тестирању. Одговори на структуралне проблеме можда се налазе у већ познатим, али код нас слабо примијећеним концептима, чије су примјене и нова промишљања у неким срединама радикално трансформисале архивску праксу.

Прије тачно тридесет година, Хелен Семјуелс (Helen Samuels) у чланку „Ко контролише прошлост”, формулисала је нову макродруштвену теорију којом је покушала понудити систематичан приступ структуралним проблемима са којима се и ми данас суочавамо. Концепт документационе стратегије дефинише се као мултилатерални подухват који укључује архивисте и њихове установе, затим имаоце, ствараоце, кориснике и остале заинтересоване појединце и групације, а којим би се осигурала проактивна документација одређеног сета идентификованих проблема, тема, функција и/или подручја. Оригиналност документационе стратегије лежи у субјективној могућности да се фокусира не само оно што је већ понуђено, него и оно што се идентификује као празнина. Стратешки приступ произилази из схватања да активности и процеси у савременом друштву пробијају формалне институционалне границе,³⁷ па самим тим и границе архивске провенијенције, због чега се базира на тематском моделирању. Протагонисти документационе стратегије сматрали су да је темељно истраживање нужна претходница сваког аквизицијског процеса, укључујући излучивање, а да је њен главни задатак, поред формулисања крајњих циљева, идентификација тематски повезаних активности и функција које у различитим структурама стварају информацијски повезану грађу.³⁸

Док су први покушаји примјене документационе стратегије давали нејасне резултате,³⁹ канадски архивисти, предвођени Теријем Куком, понудили су нови, алтернативни модел валоризације, назван макровредновање. Укратко, ради се о моделу који, као документациона стратегија, полази од премисе да су друштвене функције међусобно повезане

³⁷ H. W. Samuels, *Who Controls the Past*, *American Archivist*, 49/2 (1986), 109–124.

³⁸ R. C. Cox, H. W. Samuels, *The Archivist's First Responsibility: A Research Agenda to Improve the Identification and Retention of Records of Enduring Value*, *American Archivist*, 51/1–2 (1988), 28–42.

³⁹ Као општи критички осврт види Т. Abraham, *Collection Policy or Documentation Strategy: Theory and Practice*, *American Archivist*, 54/1 (1991), 44–52.

преко институционалних граница, због чега се селекцији архивске грађе мора приступати на „макро” нивоу, у једном методолошки компаративном приступу који надилази границе формалних хијерархија. Функционална анализа, метода која се спроводи „одозго на доле”, идентификује главне друштвене функције кроз проучавање институционалног контекста. Анализом се утврђује које повезане функције, хоризонтално или вертикално, стварају информационо сродну грађу, при чему се фокусирају оне функције које производе најинтензивније тачке „интеракције грађанина и државе”.⁴⁰ Концепт интеракције, најважнији критеријум у спровођењу функционалне анализе, Кук је позајмио од њемачког теоретичара Сигфрида Битнера (Siegfried Büttner), који је предлагао архивистима да траже „механизме или тачке (loci) у друштву гдје грађанин улази у најинтензивнију интеракцију са државом”, при чему ће пронаћи и „најчистију слику друштвене динамике” и пратећих друштвених вриједности, а са њима и „грађу која најбоље рефлектује те вриједности”.⁴¹ Макровредновање, у том смислу, подразумева селекцију грађе која, посебно у контексту државних установа, документује везу између програма (функције), његове имплементације (структуре) и клијента (грађанина),⁴² при чему се бира она грађа која ће најбоље показати ефекат одређеног програма на друштво, односно ефекат грађана на друштвене процесе.⁴³

Иако се Семјуелс и сама евентуално помјерила ка методи „институционалне функционалне анализе”,⁴⁴ Кук је сматрао да то помијерање није довољно, све док је вредновање везано за произвољност тематских формула и корисничких обзира, који нису ефективно усклађени са анализом функција, при чему је постојала бојазан од непотребног дуплирања фокусираних елемената. Кук је пажњу помјерио искључиво на функције, за које је сматрао да су главни, свеобухватни носиоци друштвених процеса кроз које се ствара архивска грађа.⁴⁵ Ипак, примјена макровредновања, иако је дала веома добре резултате, показала је како се процес функционалне анализе, услед техничких потешкоћа (нпр. некомпатибилност формалних функција, активности и система архи-

⁴⁰ T. Cook, *The archival appraisal of records containing personal information: A RAMP study with guidelines*, UNESCO, Paris 1991, посебно 32–44.

⁴¹ T. Cook, *Macroappraisal in Theory and Practice: Origins, Characteristics, and Implementation in Canada, 1950–2000*, *Archival Science*, 5/2 (2005), 125–126.

⁴² C. Bailey, *From the Top Down: The Practice of Macro-Appraisal*, 95.

⁴³ T. Cook, *The archival appraisal of records containing personal information* [...], 38–44.

⁴⁴ H. W. Samuels, *Improving our Disposition: Documentation Strategy*, *Archivaria*, 33 (1991–1992), 126–140.

⁴⁵ T. Cook, *Documentation Strategy*, *Archivaria*, 34 (1992), 181–191.

вирања) морао потврђивати „микровредновањем”, што је подразумијевало анализирање узорка грађе да би се прихватили или кориговали налази макроанализе.⁴⁶ Истина, Семјуелс није успјела ефективно да усклади различите елементе које је покушала да угради у документациону стратегију, при чему се макровредновање показало као приступ који у пракси даје боље резултате. С друге стране, макровредновање, настало као одговор на архивске изазове у релативно стабилним условима канадске државне управе, тражило је нове корективне елементе и у једном ширем, стратешком оквиру, и у пољу непосредне примјене. У том смислу, сматрам да постоји оправдана могућност ефективне интеграције ова два макродруштвена модела.

Неколицина ретроспективних публикација доводи у питање пребрзо одбацивање концепта документационе стратегије.⁴⁷ Дијелећи исти став, покушао сам теоријски да преформулишем концепт тако што бих га базирао на макровредновању као једном имплементативном поступку.⁴⁸ У том смислу, документациону стратегију не замишљам као фокусирани дуготрајни пројекат којим се документује сет приоритетних тема, него као инклузивни, отворени систем који идентификује главне друштвене структуре кроз њихове саставне елементе: активности и процесе с једне, и друштвене функције с друге стране. Идентификација друштвених функција заснивала би се управо на макровредновању, док би се процеси и активности идентификовали кроз суочавање формалних функција институционалних стваралаца са *савременим вриједносцима* (Х. Бомс) и независно лоцираним *шачкама интеракције* (С. Битнер). Полазећи од става да формалне функције нису довољне да репрезентативно документују друштво, уклапање макровредновања у ширу стратегију омогућава да оно буде осјетљиво на могуће празнине, формално недефинисане контексте, функционално непредстављене елементе, као и политичке и друштвене промјене. С друге стране, функционална анализа не може одустати од примјене „микровредновања” чак ни онда када се, како је то замишљао Ричард Браун (Richard Brown),⁴⁹ системи архивирања уредно базирају на функцијама. Вредно-

⁴⁶ С. Bailey, *From the Top Down: The Practice of Macro-Appraisal*, 96, 105, 109, 114–115, 118–121.

⁴⁷ Види нпр. J. A. Marshall, *Documentation strategies in the twenty-first century? Rethinking institutional priorities and professional limitations*, *Archival Issues*, 23/1 (1998), 59–74.

⁴⁸ Овај хипотетски, теоријски модел, недавно сам представио у излагању „Documentation Strategy in the Desert of Post-Socialism: Rethinking Appraisal in Former Yugoslavia”, *Archival Education and Research Institute*, Kent State University, 2016.

⁴⁹ R. Brown, *Funkcionalno vrednovanje u Državnom arhivu Kanade: Sedam godina stvarne prakse*, *Arhivski vjesnik* 41, Zagreb 1998, 63.

вање, полазећи од неповјерења у центре моћи као такве, не може да се заснива искључиво на формално дефинисаним мандатима, јер не можемо вјеровати да они тачно и адекватно представљају стварне процесе који стварају архивску грађу. Анализа функционалног контекста – поготово у срединама подложним честим промјенама – поред стратешке свијести о документационим потребама, тражи и примјену *диференцијалне анализе* којом би се, путем ревизије узорка документације, функционална анализа потврдила, мијењала или одбацила. Такође, диференцијална анализа веже се за укупну документациону стратегију тако што увијек има у виду празнине, неформалне процесе и посредоване информације. Коначно, сама документациона стратегија приближила би се четвртој фази теорија вредновања тако што би себе учинила инклузивном и укључила партиципативне моделе,⁵⁰ односно помогла независне архивске пројекте у виду грађанских документационих иницијатива (community archives).⁵¹

У краћој, завршној дигресији, вриједи напоменути како други стратешки циљ архивске струке подразумијева освајање и контролу *процеса* кроз које се архивска грађа ствара и похрањује. Будућност, према томе, мора бити усмјерена у правцу превазилажења модела „животног циклуса”. На прелазу из кризне у ратну деценију, перципирајући усмјерење на квантитативне резултате као главни разлог за неефикасност у раду вањских служби, Даворин Ержишник предлагао је смањење броја регистратура у архивском надзору, те „позитиван” фокус на оне преостале.⁵² Двије деценије касније, након што нас је дерегулација изгурала из многих сфера, поставља се питање да ли смо захваљујући томе постали и мало ефикаснији. Одговор је јасан. Ержишников приједлог да примјеном тзв. „позитивних листа” нагјерамо ствараоце да одвоје „жито од кукоља”, приједлог којег ће и сам прогласити непрактичним пет година касније,⁵³ остаје као недовољно рјешење којим се поку-

⁵⁰ I. Huvila, *Participatory archive: towards decentralised curation, radical user orientation and broader contextualisation of records management*, *Archival Science*, 8/1 (2008), 15–36.

⁵¹ A. Gilliland, A. Flinn, *Community Archives: What are we really talking about?* (пленарно излагање), *Nexus, Confluence, and Difference: Community Archives meets Community Informatics: Prato CIRN Conference*, L. Stillman, A. Sabiescu, N. Memarovic (ур.), Centre for Community Networking Research, Centre for Social Informatics, Monash University, 2013; A. Flinn, *Archival activism: Independent and community-led archives, radical public history and the heritage professions*, *InterActions: UCLA Journal of Education and Information Studies*, 7/2 (2011).

⁵² D. Eržišnik, *Preorjentacija rada u vanjskim službama Republike Hrvatske*, *Arhivski vjesnik* 33, Zagreb 1990, 51–55.

⁵³ D. Eržišnik, *Vrednovanje arhivskoga gradiva: odnos teorije i prakse*, *Arhivski vjesnik* 38, Zagreb 1995, 61–62.

шава кориговати један суштински дисфункционалан модел. Будућност, уколико је извјесна, лежи у примјени модела који ће се угледати на аустралијски документарни континуум (*records continuum model*). Континуум подразумева повратак на почетак, гдје архивисти преузимају на себе задатак моделирања процеса стварања, кретања, захватања и похране списа, чије кретање кроз непрекинути циклус зависи од његове прилагођености стварним функцијама ствараоца, као и потребама оних на које се ти списи односе.⁵⁴ Суштински говорећи, као што макровредновање помјера нашу перцепцију „са материје на ум”,⁵⁵ континуум помјера фокус надзора са крајњег производа према дизајну процеса производње. Коначно, нова генерација теорије континуума указује на примјену партиципативних модела већ у процесима стварања и похране информација.⁵⁶

На крају, отворен сам за једно сасвим логично питање: да ли су проактивни приступи вредновању код нас уопште примјењиви? С једне стране, сматрам да се макровредновање може подвргнути прописном тестирању. С друге стране, документациона стратегија, чак и да остане заглављена на стадију елабората о проблемима који онемогућавају њену примјену, опет би имала одређен значај. Свијест о постојању проблема, као и став да смо ми први позвани да га рјешавамо, неупоредиво је боље стање од увјерења да већ радимо све што можемо, а да за проблеме нисмо криви, па стога ни одговорни. Умјесто рутинског задовољства, вратимо се креативном незадовољству.

⁵⁴ Као још један концепт којем нисмо посветили заслужену пажњу, аустралиски континуум заслужује посебно мјесто у истраживачкој пажњи, због чега се овдје ограничавамо само на његово помињање; види нпр. S. McKemmish, *Recordkeeping in the Continuum: An Australian Tradition*, Research and the Archival Multiverse, A. J. Gilliland, S. McKemmish, A. J. Lau (ур.), Melbourne: Monash University Press, 2016, у штампи.

⁵⁵ T. Cook, *Mind Over Matter: Towards a New Theory of Archival Appraisal*, The Archival Imagination: Essays in Honour of Hugh Taylor, Barbara Craig (ур.), Ottawa 1992, 38–70.

⁵⁶ Види G. Rolan, *Agency in the archive: a model for participatory recordkeeping*, Archival Science, n/a (2016).

Vladan VUKLIŠ

RETURN TO CREATIVE DISSATISFACTION:
PERSPECTIVES FOR PROACTIVE APPRAISAL

Summary

This essay represents a report on an initial phase of an ongoing research project that explores the history and the current state of theory and practice of appraisal in the former Yugoslavia and its former republics. The author embarks on a conceptual framing of that history, while at the same time, he addresses two additional questions. On the one hand, appraisal is put within a wider, global theoretical context, as well as the concrete, (post)Yugoslav, transitional one, where archival practices are defined through what is still the unrealized goal of protecting what should essentially be a representative documentary heritage. On the other hand, through rethinking these theoretical models, the author attempts to outline a new conceptual model that combines documentation strategy as a framework, with macroappraisal as its base, thus contributing a new perspective to wider discussions of appraisal theory.